

תפיסת הציונות בהגותו של הרב צבי יהודה קוק ושורשי 'גוש אמונים'

מוטי ענברי

בינואר 2008 עצרה משטרת ישראל שבע נערות בנות 17, חברות ארגון 'נוער ארץ ישראל', בעת פינוי התנחלות בלתי-חוקית שיזמו. הנערות נשארו במעצר שלושה שבועות משום שסירבו להזדהות בטענה שאינן מכירות בלגיטימיות של החוק הישראלי ובסמכותו של בית-המשפט. 'אנחנו חונכנו על פי דרכי התורה ואין סיבה שגם לא נישפט לפיה', טענו הבנות בריאיון לאחר שחרורן.¹ מקרה זה הוא דוגמה לתמורות עמוקות המתחוללות בחוגי הציונות הדתית מאז מימושה של תוכנית ההתנתקות (2005), שבה פינתה מדינת ישראל את כל ההתנחלויות ברצועת עזה וכן ארבע התנחלויות בצפון השומרון.

כפירה של בוגרי מערכת החינוך של המתנחלים בסמכות בית-המשפט של מדינת ישראל מלמדת על השבר התאולוגי במחנה הציוני הדתי, ששורשיו בתהליך אוסלו (1993) ושיאו (בשלב הזה) עם ביצוע תוכנית ההינתקות. ביסודו עומדת השאלה, האם התשתית האמונית של תנועת 'גוש אמונים' עדיין תקפה; משמע, האם המציאות הישראלית היא ביטוי של תהליך משיחי מואץ, והאם משום כך יש להקנות למדינת ישראל מעמד של קדושה בשל היותה כלי למימוש הרצון האלוהי? התהליך המדיני חידד שאלות תאולוגיות קשות: האם הנסיגה משטחים בארץ-ישראל היא בגדר נסיגה בתהליך הגאולה, והאם עקב הוויתורים והנסיגות איבדה המדינה החילונית את קדושתה?

ראיית המדינה כמוסד קדוש מצד אחד והצבת סימן שאלה על עצם סמכותה לנהל מדיניות עצמאית – מתח פנימי זה מלווה את מפעל ההתנחלות מראשיתו. יסודו בהגותו של הרב צבי יהודה קוק, מנהיגה הרוחני של התנועה, שעיצבה את השקפת עולמם של מנהיגי גוש אמונים, בוגרי ישיבת 'מרכז הרב'.

מאמר זה יעסוק במשנתו הרוחנית של הרב קוק ובהתפתחותה לאורך השנים. אבקש להראות שני שלבים בהגותו שמלחמת יום הכיפורים (1973) חוצה ביניהם. ניתוח התמורות

1. הגית רוטנברג, 'שופטות את שופטיהן', בשבע, 277, י"ז שבט תשס"ח, 24.1.2008, <http://www.inn.co.il/Besheva/Article.aspx/7163>

בהשקפתו יאפשר להבין את הסיבות שדחפו אותו מעמדת המנהיג התורני-החינוכי לעמדת מנהיג פוליטי, שמנחה את דרכה של תנועת המונים הפועלת בזירה הציבורית. בשלב הראשון של התפתחותו הרוחנית הזדהה הרב עם העשייה הציונית והתקיף בחריפות את מתנגדיה מהמחנה האורתודוקסי. ואולם לאחר מלחמת יום הכיפורים חלה תמורה רדיקלית במשנתו והוא חדל מלהזדהות באופן מוחלט עם הציונות, והחל תוקף את עצם הלגיטימיות של המדינה, הפועלת להחזרת שטחים לשלטון ערבי. מתוך השינוי הזה ייבחן הרקע הרוחני והאמוני להקמת גוש אמונים ולמתחים הפנימיים המלווים תנועה זו מראשיתה ועד עצם ימינו.

תנועת גוש אמונים נוסדה בשנת 1974 ובמהלך כשלושה עשורים היתה בכמה מובנים חיל חלוץ של מדינת ישראל. מפעל ההתנחלויות שהיא הובילה בשטחי יהודה, שומרון וחבל עזה ריכז תשומת לב רבה בחברה הישראלית, הגם שלא כל חלקי החברה תמכו בו, והוא סלע מחלוקת ביחסי ישראל עם שכנותיה ועם הקהילה הבין-לאומית. מנהיגיה הרוחניים של תנועה זו מונעים מאידאולוגיה דתית המזהה את העשייה הציונית עם מימוש משיחי, וזה שדוחף אותם להקמת ההתנחלויות. כיום מתגוררים ביהודה ושומרון כ-280,000 ישראלים בעשרות יישובים ובערים אחדות, ותקציבים גדולים מופנים לפיתוח ההתיישבות הזאת, דבר המוכיח את מקומו המרכזי של המפעל הזה.

עם זאת, מאז כיבוש השטחים במלחמת ששת הימים (יוני 1967), מופיעה בציבור דרישתם של גופים וארגונים למיניהם שלא לשלוט על עם אחר ולהחזיר את השטחים שנכבשו תמורת הסדר שלום. החזרת שטחים היתה הבסיס לנסינה של מדינת ישראל להגיע להסדרים עם שכנותיה הערביות: הסכם השלום עם מצרים ותוכנית האוטונומיה (1978), שיחות מדריד (1990), הסכם אוסלו (1993) שלפיו הוקמה רשות פלסטינית בשטחים שישאל נסוגה מהם ביהודה, שומרון ועזה. בשנת 2005 יזמה מדינת ישראל את תוכנית ההינתקות שמשמעה נסיגה חד-צדדית משטחים בלי הסכם שלום. בין תגובות המתנחלים על התמורות המדיניות היו גם קריאות להתנתק מהמדינה וממרותה, ולהסתגר במעין חברות נגד, מובלעות פונדמנטליסטיות, ובהן ינהלו את חייהם לפי דין תורה.² לאחר מותו של הרב קוק (1982), תלמידיו הבולטים בוחרים להדגיש צדדים שונים בהגותו וביחסו למדינה החילונית. תורתו של הרב הותירה סתירות פנימיות, ואלה יצרו פתח לפיצול פנימי. בשל מרכזיותה של תנועת ההתנחלות במציאות הישראלית, ובתוכה הגותם של הרב קוק ושל אסכולת ישיבת 'מרכז הרב', כבר נחקר הנושא.³ להלן אתפלמס

2. Motti Inbari, 'Fundamentalism in Crisis: The Response of the Gush Emunim Rabbinical Authorities to the Theological Dilemmas Raised by Israel's Disengagement Plan',

Journal of Church and State, 49 (4) (2007), pp. 697-718

3. גדעון ארן, 'מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבותו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 1987; דב שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, תל-אביב 2001; הנ"ל, ארץ הממשות והדמיון: מעמדה של ארץ ישראל בהגות הציונית דתית, תל-אביב 1997; הנ"ל, 'צידוק

תפיסת הציונות בהגותו של הרב צבי יהודה קוק ושורשי 'גוש אמונים'

עם עמדתו של אביעזר רביצקי, הטוען שיש להבין את הקמת גוש אמונים כתופעה של 'משיחיות של ניצחון והתקדמות'. לדבריו, לעומת תאוריות סוציולוגיות התולות את התפתחותן של תנועות משיחיות בתנאים של מצוקה, אסונות או חוסר נחת,⁴ המקרה של גוש אמונים מלמד על משיחיות הנובעת מתנאים של הצלחה ומתקווה לשנות את פני ההיסטוריה.⁵ לשיטתו, האקטיביזם המשיחי של צבי יהודה קוק ותלמידיו נבע מאמונתם השלמה בטרמיניזם של תהליך הגאולה, אולם זה לא חיזק אצלם מגמות של פסיביות והמתנה שקטה למימוש משיחי – בהתאם לאופיין המתחדש של תנועות חברתיות מודרניות. ציפיה דטרמיניסטית זו עוררה שחרור מעצורים, התרת רסן ופריצה לעבר אחרית הימים. הוודאות של התוצאה הולידה ביטחון מוצק והוליכה את המאמין להפעלתן לקראת הגשמתה של ההיסטוריה. 'מי שזכה לפענח את סודה של ההתרחשות ואת הגיונה הפנימי ההכרחי לא יחרד מפני כשלון'.⁶

עמדה דומה הציג ריצ'רד הוך בעבודת דוקטור על הגותו של הרב צבי יהודה קוק ושורשי גוש אמונים. לדבריו, מרבית התאוריות לחקר תופעת המשיחיות מדגישות את התפתחותן של תנועות משיחיות בתגובה על אסונות, אמיתיים או מדומים, אבל תורתו של צבי יהודה קוק מלאה אופטימיות ונבנית על הצלחתה של הציונות. אף שמתח חברתי מילא תפקיד בהיווצרות גוש אמונים,⁷ הרי השקפת עולמה של התנועה מערערת את היסודות המחקריים שהתגבשו בחקר המשיחיות. התנועה היא ביטוי למשיחיות של הצלחה בשל ראיית הקמת מדינת ישראל, ובייחוד הניצחון של ישראל ב-1967, כביטוי של מימוש משיחי.⁸ לדעתי, לא הצלחה ושגשוג הם שהובילו להקמת גוש אמונים, אלא דווקא החשש מפני הכישלון והנסיגה המשיחית. גוש אמונים לא נוסד לאחר מלחמת ששת הימים בעקבות

תאולוגי למשנה לאומית-משיחית: מפעלו של הרב צבי יהודה קוק, 'הציונות', כב (2000), עמ' 61-81.

4. Yonina Talmon, 'Millenarian Movements', *Archives europeennes de sociologie*, 2 (1966), pp. 156-200; Michael Barkun, *Disaster and the Millennium*, New Haven, CT 1974

5. Aviezer Ravitzky, 'The Messianism of Success in Contemporary Judaism', in: Stephen Stein (ed.), *The Encyclopedia of Apocalypticism, 3: Apocalypticism in the Modern Period and the Contemporary Age*, New York and London 1998, pp. 204-229

6. אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל-אביב 1993, עמ' 179-180.

7. הוך מציין בהקשר זה במיוחד את היווצרותה של 'גחלת', תנועת נוער דתית-לאומית, שהתפתחה בתנאי פנימייה של כפר הרוא"ה, וחבריה צעירים שראו בדאגה את מצבה של הציונות הדתית כ'כינור שני' לציונות החילונית. לימים הצטרפו צעירים אלה לשיבת 'מרכז הרב', ובה מצאו רוב קוק מורה נערץ ומנהיג. על 'גחלת' ראו: גדעון ארן, 'בין חלוציות ללימוד תורה', בתוך: אבי שגיא ורב שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית: הבטים רעיוניים, ג, רמת-גן תשס"ג, עמ' 31-72.

8. Richard L. Hoch, *The Politics of Redemption: Rabbi Tzvi Yehuda Ha-Kohen Kook and the Origins of Gush Emunim*, Santa Barbara, CA 1994, pp. 107-109

הניצחון המזהיר וכיבוש השטחים הנחשבים שטחי ארץ-ישראל המקראית. לאחר המלחמה הגדיר צבי יהודה קוק את הניצחון כביטוי של 'הבלטת הפוליטיקה האלקית' והתגלות ההנהגה האלוהית בעולם ובישראל.⁹ ועם זאת, תנועת ההמונים של צעירי הציונות הדתית לא נוצרה בעת ההיא. לאחר מלחמת ששת הימים עדיין הזדהה הרב קוק הזדהות מוחלטת עם המפעל הציוני וראה בתוצאות המלחמה מימוש של רצון האל, דבר שאינו מצריך אקטיביזם משיחי ארצי. הדיונים לאחר מלחמת יום הכיפורים על החזרת השטחים שנכבשו ב-1967 תמורת הסכם שלום הם שהובילו להקמת גוש אמונים כתגובת נגד. האקטיביזם המשיחי נוצר כדי לבלום נסיגה מהישגי מלחמת ששת הימים ולמנוע נסיגות ממה שנתפס ראליה משיחית. אז גם השתנתה הרטוריקה של קוק, והוא החל נסוג מתמיכתו בציונות החילונית, והחל לכטא אובדן אמונה ביכולתה של הציונות להוביל לעבר הגאולה השלמה. שינוי רטורי זה אף התחזק לאחר הסכמי השלום עם מצרים ונסיגת ישראל מחצי האי סיני. בעיצומו של המאבק בפניו סיני הלך הרב לעולמו. לפיכך האקטיביזם המשיחי של גוש אמונים ראוי להיבחן מתוך המצוקה שנוצרה עקב האיום על חזון ארץ-ישראל השלמה. ככל שהלך והחריף האיום עם מימוש הסכמי השלום בין ישראל לשכנותיה, כך התחדדה והקצינה ההשקפה המשיחית.

ציונות דתית משיחית – רקע היסטורי

כדי להבין את הרקע לאידאולוגיה של הרב צבי יהודה קוק ולאקטיביזם שנבע ממנה אל בוגרי ישיבת 'מרכז הרב' – חוט השדרה הרוחני של תנועת גוש אמונים – יש לרדת לשורש ההשקפות המלוות את הציונות הדתית כבר מראשיתה כלפי העשייה הציונית החילונית. כמעט מראשיתה מתחבטת הציונות הדתית עם תפיסות דיאלקטיות המבקשות לשוות למפעל הציוני משמעות משיחית נסתרת. השקפות אלו מזוהות בעיקר עם שיטתו הדתית של הרב אברהם יצחק הכהן קוק (הראי"ה, 1865-1935), אביו של צבי יהודה קוק. לדברי דב שוורץ, רבים מחוגי האורתודוקסיה התקשו לחבור לתנועה הציונית ולפעול בתוך עולם ההגדרות הציוני הקלאסי, שכן אם תתקבל מראש ההנחה שכל מטרתה של הציונות היא 'לנרמל' את העם היהודי ו'להפכו להיות ככל העמים', וכן 'בניית מקלט בטוח לעם היהודי', כי אז יש סתירה בין הגדרות הציונות לבין המסורת היהודית, העומדת על ההבחנה שבין ישראל לגויים ועל מקומה התאולוגי הייחודי של ארץ-ישראל. לפיכך רבים ממעצבי דרכה של הציונות הדתית ובראשם הראי"ה קוק הניחו מראש את התכלית הדתית כחלק מהרעיון הציוני. הוגים אלה השתמשו בטכניקה רבנית פילוסופית של פשט ודרש לתיאור

9. צבי יהודה קוק, 'לכו חזו מפעלות ד', בתוך: זלמן ברוך מלמד (עורך), ארץ הצבי: רבנו במערכה על שלמות ארצנו, בית אל תשנ"ה, עמ' יא-כ.

תפיסת הציונות בהגותו של הרב צבי יהודה קוק ושורשי 'גוש אמונים'

המעשה הציוני: כלפי חוץ נתקבל הניסוח של התכלית הציונית הכללית, אולם לתוך זה יצקו את האידאל הדתי האמיתי – חידוש עבודת האלוהים במסגרת רחבה ותאוקרטית, במישור הכללי והחברתי. הגוף הציוני פועל בחיי החומר, אך בפנימיותו שואף הוא אל חיי הנצח של הרוח, והוא היסוד ה'אמיתי' לפעולתו ולמאווייו, אף אם הוא עדיין אינו יודע זאת.¹⁰ התאוקרטיה המיוחלת עומדת בפתח, והיא תתממש ברגע שהציוני החילוני יבחר בדרך האמת, שפירושה עבודת האלוהים השלמה. או אז תעבור הציונות לשלב השני שלה – חידוש המלכות, חידוש עבודת הקורבנות על הר הבית וחידוש הסנהדרין.¹¹

אסכולה זו היתה קיימת בחוגי הציונות הדתית כאמור כמעט מראשיתה, אך לרוב היתה בשולי המחנה. לקראת כינונה של מדינת ישראל (1948) הועמד חזון מדינת התורה על סדר היום הציוני-הדתי, אך עד מהרה נדחק לשוליו. לדברי אשר כהן, אכן היו בקרב הציונות הדתית רבים ששאפו להקים משטר תאוקרטי, אך במעבר מיישוב למדינה הם הבינו שאין ביכולתם לממש זאת בהיותם מיעוט קטן עם כוח פוליטי ומעמד ציבורי מוגבלים למדי. יתרה מזו, הוגים מהציונות הדתית התקשו להתאים את חזון מדינת התורה למציאות של מדינה ריבונית. משום כך התמקדה הפוליטיקה הציונית הדתית בשימור הסטטוס-קוו מתקופת טרום-המדינה. חזון מדינת התורה לא תורגם לתביעות פוליטיות ישירות, ותביעות שהוגשו הוצגו כזכות הציבור הדתי לקיים את אורחות חייו. המעבר מיישוב למדינה הוביל לתובנה שאי-אפשר לגשר בין האידאל של מדינת התורה למציאות הציונית, ולכן הסתפקו מנהיגי הציונות הדתית בהכרה במדינה החילונית תוך כדי מאבק על שמירת צביון דתי בהיבטים מסוימים.¹²

נצחון ישראל במלחמת ששת הימים (1967) הביא לידי התעצמותו של הפלג האקטיביסטי בציונות הדתית, ובו בעיקר צעירי תנועת המפד"ל.¹³ כיבוש שטחי מולדת, על-פי גבולותיה המקראיים, בידי צה"ל סחף רבבות לתנועת ההתנחלות גוש אמונים. כאמור הוקמה התנועה רק בשנת 1974, אבל עד מהרה נעשתה דומיננטית בציונות הדתית.¹⁴ לפני הדיון בדרכו של צבי יהודה קוק ארון בקצרה בתופעת הפונדמנטליזם הדתי.

10. רב שוורץ, אמונה על פרשת דרכים, תל-אביב 1996, עמ' 194-198.

11. שם, עמ' 207-208, 214.

12. אשר כהן, הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה, ירושלים 1998, עמ' 48-55.

13. יוני גארב, 'צעירי המפד"ל ושורשיו הרעיוניים של גוש אמונים', בתוך: אשר כהן וישראל הראל (עורכים), הציונות הדתית: עידן התמורות, ירושלים תשס"ד, עמ' 171-200; אליעזר דון יחיא, 'יציבות ותמורות במפלגת המחנה – המפד"ל ומהפכת הצעירים', מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 14 (תש"ס), עמ' 25-52.

14. ראו: ארון, 'מציונות דתית לדת ציונית'.

פונדמנטליזם – רקע תאורטי

הפונדמנטליזם הוא תופעה מורכבת המתרחשת בכל מיני מקומות בעולם ובמגוון הקשרים דתיים. אפשר להגדירה כרדיקליזם דתי המתפתח בתגובה למשברים שהם תוצאה של תהליכי חילון. התנועות הפונדמנטליסטיות מגיבות לעולם החילוני הסובב אותן. מקצתן נסוגות ממנו כדי להימנע מהשפעותיו, אחרות מנסות להשתלט עליו. אברהם גבריאל אלמונד, סקוט אפלבי ועמנואל סיוון מציגים דגם של תנועות פונדמנטליסטיות לפי תבנית התייחסותן לעולם. לשיטתם יש ארבע קטגוריות מרכזיות לסיווג תופעת הפונדמנטליזם: כובש עולם, משנה עולם, יוצר עולם, פורש מן העולם. התנועות הדתיות אינן במצב סטטי והן עשויות להשתנות לפי הקטגוריות האלה. לדבריהם, מפתח לטעון שכל התנועות הפונדמנטליסטיות מבקשות לכבוש את העולם ולהמירו לדמותן. ואולם הדחף לכבוש את העולם יכול לעבור תהליך של מיתון, אם מסיבות טקטיות ואם מסיבות תאולוגיות. יש תנועות הרואות עצמן חייבות לפעול בזמן נתון, ומשום כך עליהן להתמקד עד שתחזקנה די כדי לכבוש את החברה. משום כך תופעות פונדמנטליסטיות יכולות להתקיים במסגרת המערכת הכללית החילונית ולהיות חלק ממנה, הגם שהן דוחות את ערכי העולם החילוני. פעילותן נועדה לקדם את מטרותיהן באמצעות השפעה על המבנים, המוסדות, החוקים והמנהגים של החברה. כך מוסט הדגש מהאקטיביזם הלוחמני אל השתדלנות הפוליטית, המאמץ המיסיונרי והמאבק על ההגמוניה התרבותית. יוצרי העולם והפורשים מן העולם עסוקים בעיקר בביצור מובלעותיהם, ומשאירים את כיבושו לידי שמים. יוצרי העולם מתמקדים בפעילות מיסיונרית להגדלת המובלעת הפונדמנטליסטית. הפורשים מן העולם, דפוס נדיר בקרב תנועות פונדמנטליסטיות, שואפים בעיקר לטוהר ולשמירה על קהלם מפני השפעות העולם החיצון.¹⁵

הפטריוטיות וההזדהות המוחלטת עם המדינה החילונית יכולה להיחפך לחלק מובנה בזהות הדתית של תנועות לשינוי העולם. דפוס זה מאפיין למשל את התנועה הפונדמנטליסטית האמריקנית. מסורת ארוכת שנים של הפרדת דת ממדינה בצד חירות דתית מעוגנת במערכת החוקית האמריקנית, יצרה אקלים פלורליסטי שהבטיח את עצמאותם של המוסדות הדתיים ושל הביטוי הדתי, בתחרות על נפשות המאמינים. על רקע זה יכלה הנצרות האוונגלית לפתח רשתות חברתיות וארגוניות המבדילות אותה מהזרם הליברלי בנצרות, בלי לפתח עוינות לממשל ובלי לפתח נטיות מהפכניות.¹⁶ ההזדהות עם המדינה יכולה להיות הן מסיבות פרגמטיות והן מסיבות אידאולוגיות. צבי

15. Gabriel Almond, Scot Appleby & Emanuel Sivan, *Strong Religion: The Rise of Fundamentalism around the World*, Chicago 2003, pp. 145-190

16. Robert Wuthnow and Matthew Lawson, 'Sources of Christian Fundamentalism in the United States', Martin E. Marty and Scott Appleby (eds.), *Accounting for Fundamentalisms*, Chicago 1994, pp. 18-56

תפיסת הציונות בהגותו של הרב צבי יהודה קוק ושורשי 'גוש אמונים'

יהודה קוק הזדהה עם המדינה בראותו בה ביטוי לרצון האלוהי, ולא רק משום היותה פלטפורמה נוחה לביטוי של חופש דת.

לעומת זאת, הדפוס הפונדמנטליסטי שהתפתח באסלאם ביקש להחליף את הממשל החילוני בתאוקרטיה דתית באמצעות מהפכה, למשל 'האחים המוסלמים', תנועה שייסד חסן אל-בנא במצרים בשנת 1928. התנועה נוסדה כדי לתקן את פגמיה של החברה המצרית, שנוצרו עקב חזירת רעיונות מערביים. אל-בנא ראה בכינונה של מדינת דת מטרה מרכזית, אולם הדרך לכך, לשיטתו, היתה באמצעות חינוך ההמונים והעלאת רמת מחויבותם הדתית. אל-בנא נרצח בידי סוכנים של הממשלה בשנת 1949. שלטונות מצרים הוסיפו לרדוף את התנועה בשנות החמישים והשישים של המאה ה-20. הגם שהתנועה חברה למהפכת 'הקצינים החופשיים' במצרים וסייעה לעלייתו של ג'מאל עבד אל-נאצר, התנגד גם השלטון החדש לפעילותה ורדף את חבריה. בשל כך עברה התנועה רדיקליזציה ומקצת חבריה נעשו למהפכנים אלימים. אלה היו אחראים לרציחתו של נשיא מצרים אנואר סאדאת בשנת 1981.

המהפכנים השיעים באירן למדו את לקח האחים המוסלמים. מתוך כשלון 'האחים' לכבוש את לבבות ההמונים במצרים גזרו טקטיקת פעילות אחרת. מסקנתם מהמקרה של חסן אל-בנא ותנועתו היתה, שתחילה יש להשיג את השלטון במדינה באמצעות מהפכה ורק אז להתחיל תהליך של השבת מעמדו של האסלאם. מסקנה זו נבעה גם מרדיפות חמורות של השלטונות את חכמי הדת השיעים בארצם, ודחיקת מעמדה של המערכת הדתית במסגרת רפורמות אגרריות מקיפות. כל אלו דחפו אותם לדרוש את התיקון בדרכים אלימות. הרדיפה מצד השלטונות ותחושת המצור הטו אפוא את הזרמים הפונדמנטליסטים האסלאמיים אל עבר מגמות של מהפכנות.¹⁷

המתח שבין קבלת מרות המדינה כריבון והשלמה מלאה עמה, יחד עם ההתנגדות לה ושליטת עצם הלגיטימיות שלה כשדרכה אינה עולה בקנה אחד עם האידאל הדתי, מצוי בהגותו של הרב צבי יהודה קוק. מתח זה ביחס אל המדינה החילונית בישראל והפרדוקסים העולים מכך, שהם תוצר של התפתחות פנימית לאורך השנים, מלווים את תנועת גוש אמונים מראשיתה, והם יוצגו להלן.

הרב צבי יהודה קוק – קווים ביוגרפיים והזיקה להקמת גוש אמונים

צבי יהודה קוק נולד ב-22 באפריל 1891 (ערב פסח) בזימל שבליטא. הוא היה בנו היחיד של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, יחד עם עוד שלוש בנות. בתקופת חיי משפחת קוק בליטא נעשה אביו רב נודע, ובמיוחד היתה ידועה תמיכתו בתנועה הציונית.¹⁸ בשנת 1904

¹⁷ Laurence Davidson, *Islamic Fundamentalism*, Westport, CO 1998.
¹⁸ Hoch, *The Politics of Redemption*, pp. 110-158 המידע הביוגרפי להלן נסמך ברובו על

הוזמן הראי"ה קוק לשמש רב קהילת יפו של היישוב החדש. לאחר בואם לארץ-ישראל נשלח צבי יהודה ללמוד תורה בירושלים בישיבת 'תורת חיים' בראשות הרב זרח אפשטיין. לאחר שנים מספר חזר צבי יהודה לבית אביו ביפו, שם המשיך את לימודיו התורניים. ביפו פגש את הרב יעקב משה חרל"פ (1883-1951), שנמנה עם חוגו של הראי"ה קוק, ויחדיו למדו קבלה. לדברי שוורץ היו הרבנים אברהם יצחק קוק ובנו צבי יהודה, יחד עם י"מ חרל"פ ורודר הכהן [הנזיר] דוגמה מובהקת של חבורה מיסטית, ויש לבחון את הגותם כיחידה מובנית אחת.¹⁹

בשנת 1908 החל צבי יהודה לערוך את כתבי אביו, משימה שהמשיך בה עד מותו בשנת 1981. צבי יהודה ראה את עצמו מוסמך יחיד לפרש את כתבי אביו, וכל פרסומי האב שיצאו לאור עברו את השגחתו ועריכתו של הבן. בשנת 1912, בהיותו בן 19, פרסם צבי יהודה את חיבורו הראשון – התרבות הישראלית. בזמן זה בערך חזר צבי יהודה ללמוד בישיבת 'פורת יוסף' בירושלים. אחר-כך בעצת חבריו נסע ללמוד תורה בהלבכרשטאט בגרמניה, יחד עם חברו הרב יצחק אורבך. בגרמניה רכש צבי יהודה השכלה אקדמית כללית, נוסף על לימודי התורה.²⁰

בקיץ 1914 יצא הראי"ה קוק לכינוס מפלגת אגודת-ישראל בגרמניה, אך הכינוס בוטל בשל פרוץ מלחמת העולם הראשונה. הרב קוק נעצר בידי שלטונות רוסיה ולבסוף שוחרר בעקבות התערבות רבנים מקומיים. משם הוא יצא לשווייץ. צבי יהודה, שעדיין למד בגרמניה, הצטרף לאביו בשנת 1915. בשנת 1916 עבר האב לבריטניה, שם פעל בקהילה היהודית. הבן הצטרף לאביו ופעל בשמו להקמת תנועת 'דגל ירושלים'. התנועה שיסדו הרבנים לבית קוק ביטאה אכזבה מדרכה של 'המזרחי' שייצגה את הציונות הדתית, והיא נועדה להשלים את הצדדים הרוחניים של מפעל התחייה הלאומי. בעוד לשיטתם התנועה הציונית דואגת לצד החומרי של גאולת ישראל, על תנועתם לטפל בעניינים הרוחניים שלה. יוזמה זו לא צלחה.²¹ בשל מחויבותו למטרותיה של 'דגל ירושלים' יצא צבי יהודה לפגישות ברחבי העולם היהודי לגייס את תמיכת היהדות האורתודוקסית במפעל. לתנועה הוקמו סניפים בבריטניה, בשווייץ, בסקנדינביה ובאמריקה.

באחת מפגישותיו בוורשה ביקר צבי יהודה בביתו של הרב יהודה לייב הנטר, שם הכיר את בתו הבכורה חוה לאה. הם נישאו ב-24 בפברואר 1922 וחזרו להתגורר בירושלים, ושם פעלה חוה לאה בעבודה חינוכית.

בשנת 1924 הוקמה ישיבת 'מרכז הרב'. הישיבה נועדה לשמש מרכז רוחני לאומי ליישוב ולתפוצה היהודית. הרב קוק האב שימש ראש הישיבה, צבי יהודה שימש מורה ומנהל אדמיניסטרטיבי. בישיבה למדו מעט תלמידים, וכך נשארה שלושים שנה. ב-1

19. שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, עמ' 7-22.

20. ראו על כך את דברי אברהם נוה, 'שיעור עם הרב צבי יהודה', הארץ, י"ד אב תשל"ז, בתוך: יוסף ברמסון (עורך), במערכה הציבורית: מתוך העיתונות, ירושלים 1986, עמ' כד.

21. על תנועת 'דגל ירושלים' ראו: יוסי אבינרי, 'דגל ירושלים', בתוך: אברהם רובינשטיין (עורך), בשבילי התחייה: מחקרים בציונות הדתית, ג, רמת גן תשמ"ט, עמ' 39-58.

תפיסת הציונות בהגותו של הרב צבי יהודה קוק ושורשי 'גוש אמונים'

בספטמבר 1935 נפטר הראי"ה קוק. האב לא סימן את בנו כיוורשו; צבי יהודה לא התמנה לראש הישיבה, והתפקיד הועבר לרב חרל"פ. הרב חרל"פ היה מועמד לתפקיד הרב הראשי האשכנזי, אך לא זכה בתפקיד, ואילו צבי יהודה מעולם לא היה מועמד לתפקיד, שלא כמו אביו שהיה הרב הראשי הראשון. צבי יהודה המשיך לשמש מורה בישיבה בד בבד עם המשך עריכת כתבי אביו.

בשנת 1944 נפטרה באופן פתאומי רעייתו של צבי יהודה, חוה לאה. לזוג לא היו ילדים. אחרי מותה סירב הרב להתחתן שנית, והפך את תלמידיו ל'ילדיו'. בשנת 1952, לאחר מותו של הרב חרל"פ, מונה צבי יהודה לראש 'מרכז הרב'. בעת ההיא לא היה המוניטין של הישיבה גבוה. לישיבה הצטרפה קבוצה קטנה של תלמידים ושמה 'גחלת'. תלמידים אלה נקראו בין מחויבותם לעולם ההלכה ובין מחויבותם לעשייה הציונית. עבורם היו כתבי צבי יהודה חשובים במיוחד שכן הם ביטאו סנתזה בין ההלכה והציונות. תלמידיו החדשים מצאו בו דמות של מנהיג רוחני ופוליטי.²²

בשנות השישים היו צבי יהודה ותלמידיו מעורבים במאבק במיסיון בישראל. בשנת 1964 הובילו תלמידי הישיבה הקמת סיעה בתוך המפד"ל, הקרויה 'סיעת אמונים'. פעילותה פסקה לאחר שצבי יהודה הורה למנהיגה, הרב חיים דרוקמן, לבחור 'פוליטיקה או תורה'.²³ צבי יהודה היה גם פעיל בהתארגנויות להקטנת המתח בין דתיים וחילונים. הוא קיווה שבכך יימשכו יותר חילונים לדת. לזמן קצר הוא אף היה פעיל בליגה נגד כפייה דתית, אך פרש ממנה לאחר זמן־מה מכיוון שבפועל היא תמכה בכפייה אנטי־דתית (הם לא הסכימו לשנות את שמם ל'הליגה למניעת כפייה מצפונית').

במאי 1967, שלושה שבועות לפני פרוץ מלחמת ששת הימים, נשא הרב נאום נרגש במסיבת יום העצמאות של ישיבת 'מרכז הרב'. זעקתו – 'איפה חברון שלנו – אנחנו שוכחים את זה?! ואיפה שכם שלנו – אנחנו שוכחים את זה?!' – נחקקה בזיכרון הקולקטיבי של תלמידיו ודבריו אף פורשו כנבואה, שכן לאחר שבועות אחדים פרצה מלחמת ששת הימים, וערים אלה נכבשו בידי צה"ל ושבו לשלטון יהודי.²⁴

במהלך מלחמת ששת הימים, לאחר פריצת הצנחנים לכותל המערבי ובהם כמה בוגרים של הישיבה, שלח מפקד החטיבה, מוטה גור, רכב של צה"ל להביא את צבי יהודה ואת דוד הכהן [הנזיר], גם הוא מיישיבת 'מרכז הרב', לרחבת הכותל המערבי. בעיני צבי יהודה היתה למלחמה משמעות דתית מוחלטת, והיא היתה בגדר הוכחה שתהליך הגאולה בעיצומו.²⁵

22. ארן, 'בין חלוציות ללימוד תורה' (לעיל הערה 7).

23. *The Jerusalem Post*, 8.3.1964

24. Gideon Aran, 'The Father, the Son, and the Holy Land', in: Scott Appleby (ed.), *Spokesman for the Despised: Fundamentalist Leaders of the Middle East*, Chicago 1997, pp. 294-327

25. Gideon Aran, 'A mystic-messianic interpretation of modern Israeli history: the Six Day War as a key event in the development of the original religious culture of Gush Emunim', *Studies in Contemporary Jewry*, 4 (1988), pp. 263-275

הרב סירב לחתום על עצומה למען ארץ-ישראל השלמה משום שעבר הירדן לא נכלל בה. במקומה פרסם הרב ב-19 בספטמבר 1967 הצהרה משלו – 'לא תגורו' – ובה הדגיש שחטא ופשע למסור שטחים מארץ-ישראל לשלטון הגויים. ההצהרה הצטרפה למגמה גוברת בקרב צעירי המפד"ל, לדרוש מתנועתם לשנות את דרכה בפוליטיקה הישראלית, ולתביעה מההנהגה הוותיקה לפעול לא רק להגנת זכויות הציבור הדתי בשמירה על אורחות חייו, כגון שמירת מצוות שבת וכשרות, או דיני נישואים וגיוור. הדור הצעיר דרש שהמפד"ל תדחה כל דיון על פשרה טריטוריאלית.²⁶

אמנם גוש אמונים לא הוקם מיד לאחר מלחמת ששת הימים, אבל בוגרי 'מרכז הרב' היו מעורבים בשני פרויקטים התיישבותיים מצומצמים. בגוש עציון חודש היישוב היהודי, שנפל ב-1948 לידי כוחות צבא ירדן. בשנת 1968 חודש היישוב היהודי בחברון כפעולה של הרב משה לוינגר ובוגרי ישיבת 'מרכז הרב', שהתמקמו במלון פארק בלב העיר. מלחמת יום הכיפורים הותירה תחושה קשה בציבור הישראלי בשל ריבוי הנפגעים והחולשה הצבאית שנתגלתה לפחות בחלקה הראשון של המלחמה. מסע דילוגים של מזכיר המדינה של ארצות-הברית נועד לכונן הפסקת אש בין הצדדים עם ויתורים טריטוריאליים של ישראל. על רקע מסע הדילוגים הזה נוסדה תנועת גוש אמונים ומטרתה ליצור 'עובדות' בשטח שנכבש ב-1967 ולמנוע את הוויתור עליו.

הציונות הדתית סבלה שנים מדימוי עצמי נמוך בשל הירדחותה לשולי העשייה הציונית מצד אחד, ומן הצד האחר בשל הירדחותה לשולי הלמדנות האורתודוקסית. עליית גוש אמונים היתה מעין מנגנון הפיצוי של תנועה שהורחקה ממוקדי העשייה שנים רבות. גוש אמונים יצר מיתוס ('תל חי שלנו') שהיה חסר לתנועה, שנתפסה בעיני עצמה ובעיני אחרים כמשגיחת כשרות וכאחריות לכל היותר לשירותי דת, ועל זה נמתחה כאמור ביקורתם של הצעירים.²⁷ התנועה הוקמה מתוך הבורגנות הציונית הדתית, והמאגר האנושי של ההתנחלויות היה בציבור הזה. בעת הקמתה לא נשאה התנועה מסר משיחי, והיא התפתחה כקואליציה של כוחות מהעולם הציוני הדתי כדוגמת 'הקיבוץ הדתי' והציבור העירוני, יחד עם תומכי 'התנועה לארץ-ישראל השלמה', שהיו בה גם אישים חילוניים וזכתה לתמיכת המשוררת נעמי שמר והאלוף (במיל') אריאל שרון, שראו במתנחלים את ממשיכי דרכם מבחינה התיישבותית וציונית. בתוך זמן קצר השתלטו על הנהגת גוש אמונים בוגרי 'מרכז הרב', וכך נעשה צבי יהודה למורה הדרך הרוחני של הגוש. פעולת ההתנחלות הראשונה של פעילי התנועה היתה פלישתם בלא אישור השלטונות לקרקע בסבסטיה. לאחר פינויים חוזרים ונשנים של ההתנחלות הגיעו המתנחלים להסכם עם שר הביטחון שמעון פרס על שיכונם במחנה צבאי סמוך, הסכם שהביא לידי הקמת ההתנחלות על אף התנגדות רפה של ממשלת ישראל בראשות יצחק רבין.²⁸

26. דב שוורץ, הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידיאולוגיה, ירושלים 2003, עמ' 125-127.

27. שם, עמ' 135-125.

28. גרשון שפט, גוש אמונים: הסיפור מאחורי הקלעים, בית אל 1995; מאיר הרנוי, המתנחלים, אור יהודה 1994.

תפיסת הציונות בהגותו של הרב צבי יהודה קוק ושורשי 'גוש אמונים'

בשנת 1977 התחולל מהפך שלטוני בישראל, ובראש ממשלת ישראל עמד מנחם בגין מנהיג תנועת החירות ומנהיג 'הליכוד'. בגין היה חסיד האידאולוגיה של ארץ-ישראל השלמה ולכן זכה בתמיכת גוש אמונים. מאז הקמת ממשלת בגין הואץ קצב בניית ההתנחלויות והיתה תמיכה נלהבת בהן בדמות הטבות כלכליות, בניית תשתיות והגנה משפטית בניצוחו של שר החקלאות אריאל שרון. בשנת 1978 הוקמה תנועת אמנה כזרוע המיישבת של גוש אמונים. מאז גדל בהדרגה מספר האזרחים הישראלים המתגוררים בהתנחלויות.

ואולם להפתעתם הרבה של בוגרי 'מרכז הרב', זמן לא רב לאחר היבחרו הלך בגין בדרך מדינית של חתימת הסכם שלום עם מצרים תמורת החזרת חצי האי סיני לריבונות מצרים והסכמה לכינון אוטונומיה פלסטינית בשטחי יהודה ושומרון (הגדה המערבית). בעקבות הסכם השלום נערך גוש אמונים לסכל את הנסיגה מסיני. בעיצומה של המערכה הציבורית, ב-9 במרס 1981, הלך הרב לעולמו והותיר את תלמידיו בלי הנהגה רוחנית, ובחוסר בהירות בנוגע להמשך המאבק.²⁹

גיבוש זהותו הדתית של הרב צבי יהודה קוק – השלב הראשון

הגותו של צבי יהודה היא ניסיון להוציא את תורת אביו מהתאוריה אל המעשה.³⁰ בדומה לזרמי חשיבה פונדמנטליסטיים הקמים נגד תופעת החילון, כך גם צבי יהודה קוק ראה בדאגה את המגמות החזקות האלה בעם היהודי. ועם זאת, כמו אביו ראה צבי יהודה במפעל התחייה הלאומי, אף שהוא חילוני במהותו, מנוף לחידוש התקומה היהודית. יחס אמביוולנטי זה שיקף את הגותו. השפעות של תרבות המערב שהובילו יהודים רבים לנטישת הדת הוא דחה בשם הייחוד היהודי. השקפותיו בעניין זה נובעות מספר הכוזרי של רבי יהודה הלוי (ריה"ל). ספר זה, שנעשה מרכזי בתוכנית הלימודים של הציונות הדתית, מתרכז במעמדו של עם ישראל כעם בחירה. לדברי ריה"ל בחירת ישראל בידי האל מייחדת אותו משאר הגויים. העם היהודי אוהז בניצוץ אלוהי שהכשיר אותו לשאת את התורה. התורה לא ניתנה לעולם כולו אלא ליהודים בלבד היות שיש הבדל מהותי בין יהודים לשאר הברואים. משום כך הפרשנות לספרו של ריה"ל הובילה למסקנה שהעם היהודי נעלה משאר האנושות במונחים אונטולוגיים.³¹ כמו כן, לדברי ריה"ל ב'כוזרי', כשם

29. גרעון ארן, ארץ ישראל בין דת ופוליטיקה: התנועה לעצירת הנסיגה בסיני ולקחיה, ירושלים 1985.

30. רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עמ' 170-173.

31. Gdalia Afterman, 'Understanding the Theology of Israel's Extreme Religious Right: "The Chosen People" and "The Land of Israel" from the Bible to the Explosion from Gush Katif', Ph.D. dissertation, University of Melbourne 2007, pp. 27-39

שעם ישראל שונה מכל הברואים, כך גם ארץ-ישראל שונה מכל הארצות. היהודים בארץ-ישראל נהנים מהשגחתה הישירה של האלוהות, והם זוכים בה בזכות הנבואה. ארץ-ישראל היא לב העולם המיושב, ורק בה יכולה להינתן נבואה. ירושלים ובית-המקדש הם השער שמתחברים בו השמים והארץ. משום כך מוטב להתפלל בארץ-ישראל, שכן בה תפילות נשמעות ביתר שאת. ארץ-ישראל היא מעין מראה של העולם השמימי. משום כך חיים יהודיים וקיום מצוות בארץ-ישראל, ובייחוד מצוות התלויות בארץ, פועלים לפי חוקי העולם השמימי. רק החיבור בין עם הבחירה לארץ הבחירה יכול להביא תוצאות מושלמות. הארץ דוחה את כל יושביה שאינם יהודים. רק כשיהודים יושבים בה, הם יכולים להראות את גדולתם.³² מסקנתו של צבי יהודה קוק היתה, שהחיים היהודיים בארץ-ישראל הם המצווה החשובה ביותר שעל היהודי לקיים.³³

מתוך תובנות אלה פרסם קוק בשנת 1914 מאמר על 'התרבות הישראלית', ובו שטח בראשונה את משנתו בדבר התחייה התרבותית הנדרשת לעם ישראל. במאמר זה ביקש לגשר בין שני צדדים בהגותו, תוך כדי שהוא תוקף את נטישת מסורת ישראל בידי החלוצים החילונים, אך מהלל את עצם המרד הציוני בהוויית הגולה. את עמדתו הדתית שהתנסחה בחיבור זה ואחר-כך בשאר חיבוריו עד 1973 אני מגדיר עמדה 'ממלכתית', התומכת בלאומיות היהודית המתחדשת ומזדהה אתה לגמרי. לדבריו, לכל קיבוץ חברתי יש הטבע הפנימי שלו – 'נשמת האומה'. דין זה נכון במיוחד בעם ישראל, שנבחר כאמור לשאת את תורת ישראל. לכן הליכה בחוקות הגויים היא דרך פסולה. החיים היהודיים הם מעצם מהותם לפי דין התורה.

בחיבורו ביטא הרב עמדה תקיפה השוללת את החילון, ויחד עם זה תומכת בשיתוף-פעולה עם חילונים עוברי עברה למען השגת מטרה נשגבת של מימוש משיחי. החיים היהודיים בגלות כולמים את ההתפתחות היהודית. 'אוויר הגלות המטומטם, הממולא בזוהמת השפעתן של תרבויות האחרות והזרות, עוצר בעד מהלך חינו ואידיאליהם'.³⁴ אמנם שאיפת הלאומיות היהודית הציונית התפתחה במסגרת ההווה היהודית הגלותית, אולם אין היא יכולה לינוק ערכים חיוביים במנותק מארץ-ישראל. משום כך חורטת הציונות על דגלה את היותה 'מקלט בטוח' לעם היהודי, ברוח הססמה הציונית המפורסמת, ובכך היא סוטה ממשמעותה הדתית של ארץ-ישראל ואף מתעלמת ממנה.

קוק ציין את דרכם של הרבנים צבי הירש קאלישר (1795-1874) ואליהו גוטמאכר (1796-1874) כדרך הנכונה לעשייה הציונית. רבנים אלה קראו לשיבת היהודים לארץ-ישראל וליישוב הארץ, והושפעו עמוקות מחידושי העידן המודרני. קאלישר הציע ליזום תהליך הדרגתי וארצי של גאולה, שתושלם בדרך נסית על-ידי האל. בספרו דרישת ציון

32. Ibid., pp. 65-68. ראו גם: שורין, ארץ הממשות והדמיון, עמ' 106-107.

33. צבי יהודה קוק, 'מאחר כתלנו', לנתיבות ישראל, א', עמותת 'חושן לב', ירושלים תשמ"ט, עמ' כב-כה.

34. צבי יהודה קוק, 'התרבות הישראלית', לנתיבות ישראל, א, עמ' יא.

תפיסת הציונות בהגותו של הרב צבי יהודה קוק ושורשי 'גוש אמונים'

הוא הציע למשל לרכוש את הר הבית מידי המוסלמים ולקיים עליו את קורבן פסח, שאפשר לקיימו גם בלי כוהנים כשרים. הוא גם תמך בהתיישבות יהודית חקלאית בארץ-ישראל.³⁵ גוטמאכר היה רב ומקובל מפולין ומתומכיו של קאלישר, ותמך בהתיישבות יהודית בארץ-ישראל. הוא הקים אגודה ליישוב ארץ-ישראל ועמד בראשה. לדברי קוק, הכוח שהוביל שני רבנים אלה היה האקטיביזם הארצי המשיחי שהובע בשאיפתם לבניין בית-המקדש, והיא שהובילה לתנועת יישוב הארץ ולהקמת תנועת 'חיבת ציון'. על סמך דוגמאות אלה הוא הסביר שלא מצוקת היהודים היא שצריכה להוביל את דרכה של הציונות, אלא התקומה הלאומית צריכה לפעול למען חידוש מלכות הדת.³⁶

לדבריו, רעיון הלאומיות היהודית הגיע מתנועות לאומיות אחרות באירופה, ולכן הוא משופע בערכי חשיבה זרים לרוח היהדות. מטרת הלאומיות היהודית צריכה להפוך את היהודים ל'ממלכת כהנים וגוי קדוש'. משום כך יש לראות את התחיה הלאומית מנקודת מבט דתית של 'אתחלתא דגאולה', קרי ראשיתו של תהליך משיחי, ומטרת הגאולה אינה רק לסיים את הגלות ואת רדיפת היהודים, אלא היא נושאת מטרה רוחנית נשגבה. אם תיהפך לחיקוי של תרבות הגויים, תלך הציונות ותאבד את ערכה. רק על-ידי אימוץ מסורת ישראל תתאפשר שיבת רוח הקודש לעם. השאיפה הפוליטית האמיתית אינה יכולה להסתפק ביישוב הארץ ובבניית מקלט מפני רדיפות היהודים, אלא היא חייבת לשאוף אל הגאולה. הסינתזה של הלאומיות עם הדתיות מחייבת לזנוח את רעיונות החילון ואת השפעת התורות שאינן ישראליות, אך גם לזנוח את המסורת הפסיבית של ההתנהלות היהודית. הדרך לגשר בין מסורתיות ולאומיות מחייבת אקטיביזם תאוקרטי. מכאן נבנה הערך של קידוש הלאומיות – הפוליטיקה הישראלית אינה יכולה להיות רק 'גסה ותגרנית', אלא היא יסוד לחזון הקודש הגדול. מתוך כך התיר הרב את השותפות עם יהודים חילונים, וראה בתהליך התקומה הלאומי תהליך דיאלקטי שיביא לידי שכלולה על-ידי קבלה מחודשת של תורת ישראל.³⁷

קוק סירב לקבל את הציונות לפי הגדרתה עצמה, וחיפש למצוא בדרכה מניעים נסתרים. לדבריו, התקומה הלאומית, אף שהיא מגדירה את עצמה באופן צר של 'מקלט בטוח', עדיין מונעת מגעגועים אל ארצה, ביתה ונחלתה. געגועים אלה אינם נובעים רק משאיפתה להסתתר מהאנטישמיות ומהרדיפות, אלא חפצה הפנימי הוא לשוב אל חייה האלוהיים, ששיאם בשאיפה לבנות את בית-המקדש השלישי, כביטוי למימוש ציוני. אם כך, מטרתה הפנימית של הציונות, הכוח הסמוי העומד ביסודות התנועה הלאומית, הם 'התקוה והחפץ והגעגועים העזים אשר בלב כל אחד מישראל לבית המקדש, לגאולה, לארץ ישראל'.³⁸

35. Jody E. Myers, *Seeking Zion: Modernity and Messianic Activism in the Writings of Tsevi Hirsch Kalischer*, Oxford 2003

36. צבי יהודה קוק, 'מאחר כתלנו' (לעיל הערה 33).

37. צבי יהודה קוק, 'התרבות הישראלית', *לנתיבות ישראל*, א, עמ' ה-יא. ראו גם: שוורץ, ארץ הממשות והדמיון, עמ' 101-127.

38. צבי יהודה קוק, 'על הפרק', *לנתיבות ישראל*, א, עמ' יד.

הוכחה לכך היא בעיניו ביטול 'הצעת אוגנדה' בקונגרס הציוני (1904), הצעה שביקשה לכונן מדינה יהודית זמנית באוגנדה במקום בארץ-ישראל.³⁹ לשיטתו, הלאומיות הישראלית היא לאומיות קוסמופוליטית. ההתפתחות המוסרית של עם ישראל אין בה משום 'תחרות לאומים קטנה', אלא היא נועדה לשרת את העולם כולו. לפיכך ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל לא נועדה רק לטובת העם היושב בה, אלא היא מכוננת אושר אנושי גדול, לטובת כל בני-האדם. לכן התקומה הלאומית תביא לידי חיסול תופעת האנטישמיות הערבית. רק הבלטת החזון המשיחי של ישראל בתקומה הלאומית היהודית בארץ-ישראל, חזון שיביא להטבת העולם כולו, תפחית את העוינות הערבית. לדבריו, הלאומיות היהודית מעוררת את 'הסימפטיה ואת ההתעניינות היותר עמוקה של החלקים הישרים וההומנים שבלאומיות הערבית ושבפוליטיקה הכללית, שעל פי הכרה אידיאלית יוכלו להשפיע אח"כ גם על השדרות הנמוכות ביותר'.⁴⁰

שלילת הגלות היתה יסוד מרכזי בהגותו, ובכך גם נבדל הרב צבי יהודה קוק במובהק מהאורתודוקסיה הלא ציונית שראתה באורח החיים היהודי הגלותי ביטוי לדרך החיים היהודית האידאלית.⁴¹ לשיטתו, אורח החיים היהודי התקין איננו מקבל את הגלות ואינו מוכן להתפשר עם מציאות הגלות. 'רק בארץ ישראל ייתכן סדר תורה ויהדות קבוע והחלטי'. מכאן שכל קדושתם של בתי-הכנסיות ובתי-המדרשות שבחוץ-לארץ היא על תנאי ואינה קבועה. ציפיית הגאולה היא הביטוי האותנטי של רוח היהדות, השוללת את הוויית הגלות, היוצאת נגד 'טומאתה ורקבונה' המדלדלת את החיים היהודיים.⁴² לאחר שהתבררה שואת העם היהודי חידר קוק את שלילת הגולה, וראה בשואה כורח הכרחי של חיסול הגלות. השואה היתה בעיניו לשבר ולעקירה של תרבות ישראל הקלוקלת: 'טיפול אלוהי פנימי, עמוק ונסתר, של הטהרות מטומאה זו [של הגלות] [...] ניתוח אלוהי אכזרי כדי להעלותם לארץ ישראל בעל כורחם'. בשעה שמופיע הקץ ואין ישראל מכירים בכך, מופיע ניתוח אלוהי אכזרי של ניתוק מן הגלות.⁴³ קוק הכניס את השואה לתוך הסכמה המשיחית שלו. התמוטטות הגולה היא ההבטחה לתקומה הלאומית. הרס הגולה וחידוש הלאומיות היהודית יביאו בהכרח לידי תקומת חיי הדת ברמה הלאומית.⁴⁴ משום כך היה קוק מוכן להתייחס בחיוב לתנועות המשיחיות בהיסטוריה היהודית ובראשן התנועה השבתאית. התגלותן, לדבריו, היא ההוכחה לחוסר הטבעיות בחיים היהודיים בגולה. טעותן, לדבריו,

39. שם, עמ' טו.

40. שם, עמ' כ-כא.

41. Menachem Friedman, 'Jewish Zealots: Conservative Versus Innovative', in: Laurence J. Silberstein (ed.), *Jewish Fundamentalism in Comparative Perspective: Religion, Ideology, and the Crisis of Modernity*, New York 1993, pp. 148-163

42. צבי יהודה קוק, 'התורה והגאולה', לנתיבות ישראל, א, עמ' לו-לז.

43. הציטוט מתוך רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עמ' 176-177.

44. צבי יהודה קוק, 'הקהל את העם', לנתיבות ישראל, א, עמ' נא-נה.

תפיסת הציונות בהגותו של הרב צבי יהודה קוק ושורשי 'גוש אמונים'

היתה בסטייתן משמירת תורה ומצוות, וזה שגרם לחיסולן. לשיטתו, אפשר להביא לידי התעוררות משיחית בלי לסטות מדרכה של התורה, ומתוך חיוזק התעוררות של תשובה ושמירת המצוות.⁴⁵

קוק יצא נגד ההשוואה של בנימין זאב הרצל לשבתאי צבי. לדבריו, שבתאי צבי גרם פריקת עול תורה ומצוות. הוא ביקש לכפות את עצמו 'מלמעלה ללמטה', ובטירוף הנפש שלו הביא לידי קריסת תנועתו. ואולם הרצל הוא ממשיכה של תנועה שהחלו לפניו רבנים, שקבעו באופן חיובי את מצוות יישוב הארץ, כגון קאלישר ואלקלעי. על הרקע הזה צמחה התנועה הציונית 'מלמעלה', מתוך מאיסה בגולה ומתוך הנהגה אלוהית סמויה ומכוונת. אף שדרכה של הציונות היא דרך חילונית, בחר הרב להדגיש את אמירתו של הרצל ש'אין אומתנו אומה אלא באמונתה'.⁴⁶ לכן הציונות זוכה אצל קוק לאישור אלוהי, לחותם ולהשגחה עליונה. לדבריו:

לא לחינם מקבץ הקדוש ברוך הוא מלך העולם נדחי ישראל אל ארצם; לא לחינם הוא מחייה על ידם את שממותיה ומקומם אתם את חורבותיה; [...] לא לחינם הוא מסדר עצות גויים ומחשבות עמים [...]; לא לחינם מסכל מזימות הזדים ומפר תוכניותיהם; [...] לא לחינם הוא מפיה רוח גבורה נפלאה בשארית זרע בחיריו; [...] לא לחינם הוא לוקח תופשי התורה, נושאי דגלה ורבי צבאותיה, ומעלה אותם הנה למקומה, למען הגדילה והאדירה והחזירה למכון קיומה האמיתי והנצחי, לחיי נחלת הסגולה וקדושתה.⁴⁷

משום כך התקומה הלאומית היא תפיסה אורגנית ממזגת דתיות ומשיחיות ואין סתירה ביניהן. בשנת 1948, לאחר הכרזת העצמאות של ישראל, אף התחדדה ההשקפה המבקשת לשלב את הלאומיות היהודית בהוויה משיחית, ולפיה אלוהים מעביר את העם שלבים שונים לקראת הגאולה. לדבריו, אף שההיסטוריה מובילה אל עבר הגאולה, עדיין עלולות להיות ירידות, ואלה נועדו לשם עלייה. לשיטתו, הצהרת בלפור (1917), שבה הכריזה בריטניה על זכות העם היהודי לבית לאומי, היא תחנת דרך מרכזית בתוואי המוביל אל הגאולה. חשיבותה היתה בהביאה לידי ביטול השבועה שהשביע הקב"ה את ישראל 'שלא יעלו בחומה' (בבלי, כתובות קיא ע"א). בדבריו נגע הרב בפסיביות המשיחית שאפיינה את הגישה היהודית כלפי הגולה. על-פי המסורת, מקורה של הפסיביות בשלוש שבועות שהשביע הקב"ה את ישראל. בשיר השירים (כ:ז) נאמר: 'השבעתי אתכן בנות ירושלים בצבאות או באילות השדה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ'. פירוש המדרש לפסוק זה – 'השביע לישראל שלא ימרדו על המלכויות, ושלא ידחקו את הקץ, ושלא יגלו מיסטורין שלהם לאומות ושלא יעלו חומה מן הגולה' (שיר השירים רבה ב, ז). הפירוש

45. צבי יהודה קוק, 'התורה והגאולה' (לעיל הערה 42), עמ' לז-לח. בדרכם של הרבנים צבי קאלישר, אליהו מגרידץ, יהודה אלקלעי ונתן פרידלנדר הוא רואה דרך נכונה.

46. שם, עמ' מא. השוו: שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, עמ' 42.

47. קוק, 'התורה והגאולה' (לעיל הערה 42), עמ' מב.

המעשי של שבועות אלו היה איסור חמור על מרידה באומות המארחות את עם ישראל בגלות, איסור על חישובי קץ ואיסור על עלייה קולקטיבית לארץ-ישראל. איסורים אלו קידשו את חיי היהודים בגולה ואסרו עליהם להתאגר כדי לחדש ממלכתיות יהודית בארץ-ישראל.⁴⁸ לדברי הרב צבי יהודה קוק, הצהרת בלפור ביטאה את הסילוק הממשי של החומה המפרידה בין ישראל לארצו, שכן היא משל אומות העולם, שהפקידו את הארץ כמנדט של חבר הלאומים לבריטניה והסכימו לשוכם של היהודים להקים מדינה בארצם ההיסטורית. בעקבות זה נתן האל ליהודים את הכוח המדיני, בצד 'הניתוח האלוהי' בדמות השמדת שישה מיליון יהודים בשואה. אחריה הוקמה מדינת ישראל בהמשך לאותו תוואי גאולה.⁴⁹

משום כך הביע הרב תמיכה ברורה בהקמת המדינה. כשנשאל בשנת 1946 כיצד יוכל לתמוך בהקמת מדינה שאיננה פועלת על-פי דין תורה, השיב הרב שעצם הפעולה ועצם ההשתתפות בעשייה היא שתביא לידי כך שהמדינה אכן תפעל על-פי דין תורה. לשיטתו, ההכרזה המדינית על הקמת המדינה ופיתוחה הם שיאפשרו לבני ישראל לעלות לארצם. קיומה של האומה על ארצה הוא המבטיח את התגלות האל בעולם.⁵⁰

הרב תמך בשירות בצבאה של המדינה שזה עתה קמה. לימים נעשו השירות בצבא ביחידות מובחרות ועלייה בדרגות הפיקוד לאחד מסימני ההיכר של הציונות הדתית. הרב ציין שלוש סיבות לשירות בצבא: (1) מצד חיי השעה – מצווה חשובה היא להציל נפש בישראל, וזהו עוון להתרשל בכך. הקיום הלאומי בארץ-ישראל משמעו כקיום התורה, ובייחוד בעידן שאותות האל נראים בו באופן כה גלוי. (2) מצד חיי עולם – יישוב ארץ-ישראל הוא מצווה מן התורה, ששקולה כנגד כל המצוות שבתורה. לדבריו, בדורנו מתגלה קץ הגלות, והולכות ומתבטלות המחיצות שבין הארץ לבין העם. החומה הגלותית של שלטון הגויים, שהקיפה את הארץ, הופלה על-ידי ההצהרות הפומביות של אומות העולם בזכות על הארץ. עתה האל קורא במעשיו בעולם הארצי אל עמו לעלות אל הארץ: 'לא אנו דוחקים, אלא בעל הבית ארון העולם הוא הדוחק אותנו ואת העולם ואומותיו, המזרז שלא להיות עצלים [...] בהשתתפות להקדוש ברוך הוא במעשה בראשית "לנטע שמים וליסד ארץ ולאמר לציון עמי אתה" (ישעיה נא:טז).⁵¹ במצב של מלחמה יש חיוב של הצלת נפשות, והשירות בצבא נעשה חובה על כל ישראל ודוחה את כל איסורי תורה. (ג) מצד חיי השעה וחיי העולם כאחד – ההגנה על הארץ היא בגדר קידוש השם והיא תביא את כוח השפעתו של האל על כל הצרדים בעולם; היא תוביל להופעת גילוי השכינה בכל שטחי החיים הציבוריים.⁵²

48. רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עמ' 89-93.

49. צבי יהודה קוק, 'אל משמר העם הישראלי', אייר תש"ח, לנתיבות ישראל, א, עמ' קיב.

50. הנ"ל, 'יהדות התורה – לדרישת המדינה היהודית', שם, עמ' סז-ע.

51. הנ"ל, 'למצוות הארץ', שם, עמ' קכד.

52. שם, עמ' קיה-קכז.

תפיסת הציונות בהגותו של הרב צבי יהודה קוק ושורשי 'גוש אמונים'

לפי תפיסות מקובלות במסורת ישראל הגאולה תהיה תוצאה של חזרה בתשובה, ומכאן שמטרת הגלות היא הכנת העם לגאולה הסופית, שתסתיים כשיחזרו הכול בתשובה. הגאולה היא אפוא תוצר של העשייה הדתית של העם, וכל מה שיש לעשות כדי לבוא בשעריה הוא קיום המצוות. קודמת לגאולה השלמה התשובה השלמה – כשהעם כולו יאמין באלוהיו ויקיים את כל מצוותיו ככתוב בתורה וכמפורש בהלכה.⁵³ ואולם אצל צבי יהודה קוק התהפך סדר הדברים. לשיטתו, הגאולה קודמת לתשובה. מכיוון שתהליך הגאולה כבר נמצא בשלב מתקדם, תחיית האומה חייבת להוביל גם תנועת תשובה. הגאולה אינה יכולה להיות שלמה בלא חזרה בתשובה של הציבור החילוני. משום כך נודע הרב קוק במאמציו ליצירת קשר עם הציבור החילוני, ומשום השקפתו שבכפייה אי-אפשר ליוזם תנועת תשובה, הוא אף הצטרף כאמור לליגה נגד כפייה דתית.⁵⁴ בראיונות שנתן הוא הרבה להדגיש חוזרים בתשובה בני קיבוצים שהצטרפו ללמוד ב'מרכז הרב'.⁵⁵ על רקע זה מובנת החשיבות הרבה שראתה תנועת גוש אמונים בצירוף דמויות חילוניות לשורותיה. יתרה מזו, קוק אף הורה לאחד מתלמידיו, יעקב כץ (כצלה),⁵⁶ לפתח קשר עם הציבור החילוני ולקבל את תמיכתם במפעל ההתנחלויות. כץ פנה לחברי קיבוצים ומושבים, ואף יזם קבוצה רעיונית שתתמוך במפעל ההתנחלויות, הלוא היא 'חוג עין-ורד', שנוסד באפריל 1976.⁵⁷

יחד עם הזדהותו המוחלטת עם העשייה הציונית, כבר בשנת 1947 הביע הרב התנגדות נחרצת לקבלת תוכנית החלוקה של האו"ם, ולפיה בשטח המנדט הבריטי יוקמו ישות מדינית יהודית וישות מדינית פלסטינית. לדבריו יש איסור מן התורה על העברת חלק משטחי ארץ-ישראל לרשות הגויים. רק בשנת שמיטה מותר למסור באופן זמני קרקעות לידי נוכרים, אולם יש איסור מוחלט מן התורה להעניק קרקע לחניית הגויים. כל מעשה של מסירת קרקע לגויים אינו חוקי ואין לו ערך מעשי, שכן 'כל תנאי משפטי שאם הוא שלא כחוק התורה הרי הוא בטל ואינו מחייב כלום, ודבר ד' ומשפט תורתו, של בורא עולם ונותן חירותו לעולם יעמוד ויתקיים'.⁵⁸ קוק הסביר שאיסור מסירת קרקע נובע מהתגלות התוכנית האלוהית, וקישור המהלך האלוהי עם העם והארץ מחייב את שלמות הארץ. משום כך כל דיבור על חלוקה הוא 'התעקמות, סילוף, צחוק והבל'. זאת ועוד, אחדות האל, העם והארץ יכולה להתגלות רק בשלמות.⁵⁹

53. אלה בלפר, מלכות שמים ומדינת ישראל, רמת-גן 1991.

54. Aran, 'The Father, the Son, and the Holy Land' (above note 24)

55. יעקב אדלשטיין, 'בעלי תשובה במחיצתו של הרב קוק זצ"ל', הצופה, ה' בתשרי תשכ"ו, בתוך: ברמסון (עורך), במערכה הציבורית: מתוך העיתונות, עמ' לז-מג.

56. לימים יזם כץ הקמת כלי התקשורת של ציבור המתנחלים, למשל תחנת הרדיו 'ערוץ 7' והשבועון בשבע.

57. גרשון שפט, גוש אמונים: הסיפור מאחורי הקלעים, בית אל 1995, עמ' 246-247.

58. צבי יהודה קוק, 'תמימים נהיה! – בתורה ובארץ', לנתיבות ישראל, א, עמ' צה.

59. שם, עמ' צד-צח.

מדוע אפוא לא יצאו קוק ותומכיו בתקיפות נגד קבלת החלוקה, כדוגמת דרכו של גוש אמונים וממשיכיו, שביטאו בהתמדה התנגדות ממשית לחלוקת הארץ? תשובה לכך נמצאת בדבריו במסיבת יום העצמאות הי"ט של מדינת ישראל, שבהם הסביר הרב לתלמידיו את התנהגותו ותחושותיו בעת חלוקתה הממשית של הארץ במאי 1948. בנאומו סיפר הרב, שבשעה שנשמעה החלטת האומות המאוחדות, שמשמעה הסכמה להקמת מדינת ישראל, וכשהעם נהר לחגוג ברחובות, הוא לא יכול להצטרף לשמחה:

ישבתי בדרך ואדום כי נטל עלי. באותן שעות לא יכלתי להשלים עם הנעשה, עם אותה בשורה נוראה, כי אכן נתקיים דבר ה' בנבואה בתרי עשר — 'ואת ארצי חלקו! איפה חברון שלנו — אנחנו שוכחים את זה?! ואיפה שכם שלנו — אנחנו שוכחים את זה?! ואיפה יריחו שלנו — אנחנו שוכחים את זה?! ואיפה עבר הירדן שלנו?! איפה כל רגב ורגב? כל חלק וחלק של ארבע אמות של ארץ ד'? הבידינו לוותר על איזה מילימטר מהן? חלילה וחס ושלום.

למחרת בא לבקרו הרב חרל"פ, ו'מזועזעים ישבנו ודמומים'. לבסוף התאוששו ואמרו כאיש אחד: 'מאת ד' היתה זאת, היא נפלאת בעינינו. נקבעה החותמת!'.⁶⁰ מעדותו למדים, שעל אף התנגדותו הנחרצת לחלוקת הארץ ועל אף תחושותיו הקשות כשנדע לו עליה, הוא קיבל את הדין בהכנעה, וראה בכך ביטוי לרצון האל, עובדה שעמה הוא נאלץ להשלים, אף שאין ביכולתו להבינה. ואולם אין זו משום השלמה של ממש; הציפייה המשיחית עדיין מפעמת מתחת לפני השטח, ומאיימת להתפרץ בתחנה הבאה של מימוש משיח.⁶¹ ברכות הימים נאלץ הרב להתמודד שוב עם יוזמה לחלוקת הארץ, ואז היתה תגובתו חריפה בהרבה, ופחות פסיבית.

לאחר קום המדינה העלה קוק בכתביו אפשרות שעם הקמת המדינה תתחולל מלחמת אחים בין הפלגים ביישוב. עמדת 'הממלכתיות' של דוד בן-גוריון, המאחדת את כל הפלגים הצבאיים של היישוב לכדי צבא אחד, עדיין לא היתה מקובלת על דעת הכול, והיו מי שרצו לשמור על עצמאותם. הרב קוק קרא לאחדות בין הפלגים וכינה 'רשעים' את מי שמגבירים פילוג ואף מרימים יד על אחיהם.⁶² לימים גם בעמדתו בנושא זה חלו תמורות, והוא שיגר איומים שחלוקת הארץ תוביל את תומכיו למלחמת אזרחים.

בעשרים השנים שמהקמת המדינה ועד ערב מלחמת ששת הימים לא השתנו עמדותיו בהרבה. מתוך קידוש הממלכתיות הוא המשיך לחשוב שהגאולה קודמת לתשובה, ולפיכך למציאות הישראלית יש מעמד של קדושה, מעמד שהוקנה גם לצבא. משום כך תקף את החרדים על שאינם משתתפים בענייני המדינה ומתקוממים על הכפירה הציונית ועל המיליטריזם הציוני השואף להפוך את היהודים ל'עם לוחם'. לשיטתו, מדינת ישראל היא

60. צבי יהודה קוק, 'מזמור י"ט של מדינת ישראל', בתוך: מלמד (עורך), ארץ הצבי, עמ' ב.

61. שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, עמ' 60-62.

62. צבי יהודה קוק, 'את אחי אנכי מבקש', לנתיבות ישראל, א, עמ' קו.

תפיסת הציונות בהגותו של הרב צבי יהודה קוק ושורשי 'גוש אמונים'

קודש, בכחינת 'קץ מגולה', ולכן מצווה חשובה להיות חלק מכך. לכן גם הגדיר באופן פרדוקסלי את תופעת הכפירה המאפיינת את הציונות החילונית בתיבה 'קדושה': 'כל פושע בישראל הוא קדוש – ובעל כורחו'. לדבריו כפירה היא חוסר היכולת לראות זאת ולהזדהות עם זה, גם אם הכפירה מתלבשת בלבוש של חרדיות וצדיקות. דווקא רשעה זו השוללת את המעמד האלוהי של המדינה היהודית היא המונעת את התגלות האל בעולם. עם זאת חרה לו לרב קוק על שהמדינה בוחרת להשתמש במשפט בריטי ועות'מאני במקום בחוקי התורה, ועל אוזלת-היד שלה כלפי המיסיון הנוצרי.⁶³

עם כיבוש השטחים הנחשבים שטחי ארץ-ישראל השלמה היה אפשר לצפות לקתרוזים של השקפות אלה ולהתגברות ההזדהות עם המדינה מתוך ראיית הניצחון כביטוי נעלה של הרצון האלוהי. ואכן לאחר מלחמת ששת הימים טען קוק שאין מדובר עוד ב'אתחלתא דגאולה', אלא שזו כבר באמצע דרכה.⁶⁴ ועם זאת הכניס העידן החדש את הרב לחרדה מתמדת שמא תקום ממשלה שתסגיר את חלקי המולדת לידי הערבים. אפשר לראות ניצן ראשון לחששו כבר מיד לאחר המלחמה. אז החלה הרטוריקה שלו להתרחק מההזדהות המוחלטת עם העשייה הציונית, כמו בכרוז שחיבר וכתרתו 'לא תגורו' – משמע לא תפחדו. הרקע לכתיבת הכרוז, כפי שמתארים בוגרי 'מרכז הרב', מצוי בבקשה שהגיעה אל הרב לחתום על כרוז מטעם התנועה למען ארץ-ישראל השלמה ובו תביעה שלא להחזיר את השטחים שנכבשו במהלכה. קוק סירב, והסיבה לכך, לטענת תלמידיו, היתה כאמור שלא צוין כי עבר הירדן הוא חלק משטחי ארץ-ישראל. במקום זה הוא פרסם כרוז אחר. חששותיו עולים כבר משמו של הכרוז, ובו תחינה שלא לפחד מן הגויים ולא להסגיר שטחים לידיהם. אף שסוגיית שטחים תמורת שלום לא עמדה בעת ההיא במרכז השיח הציבורי הישראלי, בחר הרב להדגיש את עמדתו, כי מסירת שטחים היא חטא ופשע, חולשה של חסרון דעת. משום כך הוא קרא לכל אדם מישראל, גדול בתורה או איש צבא, למנוע או לעכב מעשה כזה בכל אומץ ועוז, דבר שיביא גם ברכת שמים. כל מהלך של החזרת שטחים, הודיע הרב, בטל ומבוטל ואין לו שום ערך משפטי ומעשי. בכך הציג הרב קוק בראשונה את עמדתו המעמידה את החוק האלוהי מעל החוק הארצי, הציוני. משום כך, לעשייה הציונית אין תקפות אם היא עומדת בסתירה לציווי האל. מדבריו היה אפשר להבין שעם תחילת התממשותו של חזון הגאולה, בשל הניצחון הצבאי, החלה הציונות החילונית לאבד את מקומה הבכיר בדרמה המשיחית, והחל בהגותו הפרק שבו חוקי התורה גוברים על כל חוק ארצי. ועדיין, לאחר מלחמת ששת הימים לא הובילו מסקנותיו לידי גיבושו של ציבור רחב. רק לאחר מלחמת יום הכיפורים הלכה עמדה זו, המביעה חשש מפני נסיגה משיחית, והתגבשה לכדי תנועת המונים שיצאה מצעירי הציונות הדתית.

63. קוק, 'מזמור י"ט של מדינת ישראל', (לעיל הערה 60), עמ' א-י.

64. שבתאי דניאל, 'שליחותו של הרואה', הצופה, ג' אלול תשל"ג, בתוך: ברמסון (עורך), במערכה הציבורית: מתוך העיתונות, עמ' פו.

צבי יהודה קוק והקמת גוש אמונים

לאחר מלחמת יום הכיפורים, עם תחילת המשא-ומתן בין ישראל למצרים בתיווכו של קיסנינג'ר, יצא הרב צבי יהודה קוק למתקפה על נכונותה של ישראל לוותר על שטחים. בעידן שאחרי 1973 יצא הרב מעמדתו המגוננת על הציונות והמזדהה עמה הזדהות מוחלטת. הרטוריקה שלו החלה משתנה, והופיעה בדבריו הטענה שהחוק האלוהי של ארץ-ישראל השלמה עומד מעל החוק הארצי הקורא לפשרות; הוא ראה את עצמו מחויב בראש ובראשונה לחוק האלוהי. את השקפותיו החדשות אגדיר השקפות 'אמוניות', המעמידות את ציווי האמונה כערך עליון מעל כל הציוויים האחרים.

בשיחה מיוחדת בישיבת 'מרכז הרב' ביום העצמאות בשנת 1973, בנוכחות שר הביטחון משה דיין, נקט הרב שפה לוחמת ותקיפה, שיועדה במיוחד לאוזנו של דיין. את נאוומו פתח בהצהרה שההתיישבות בארץ-ישראל היא מצווה מן התורה, לא חשובה פחות מהנחת תפילין, ואולי אף יותר משום שזו מצווה כלל-ישראלית. הרב קרא למסירות נפש לקיום מצווה זו, ובמיוחד במצב של כפייה. המצב המדיני לאחר המלחמה ולחצים בין-לאומיים לסגת מהשטחים שנכבשו ב-1967 גרמו לו להכריז שההגנה על שטחי המולדת מחייבת מסירות נפש, ועל זה מחויב הציבור ב'הרג ובל' יעבור. לדבריו, שטחי ארץ-ישראל מקודשים בקדושה אלוהית ולכן אין שום אפשרות לוותר עליהם. 'על יהודה ושומרון, על רמת הגולן – זה לא ילך בלי מלחמה! מישוהו שאל אותי אם ברצוני לעשות "מלחמת אחים". אני לא אכנס לטרמינולוגיה ולא אקרא בשמות איך ייקרא דבר זה, אבל זו עובדה: זה לא ילך, זה לא יעבור בלי מלחמה! על גופותינו ועל אברינו! כולנו! לא הגויים יצליחו בזה ולא סיבוכים פוליטיים משלנו בשום אופן שבעולם!'⁶⁵

בנאומו זה הציג הרב השקפה ולפיה ארץ-ישראל היא שלמות אחת, ישות אורגנית אחידה, בעלת רצון וקדושה משל עצמה. ישות שלמה זו מחוברת לעם ישראל בכללותו ושייכת לו – בהווה, בעבר ובעתיד – כך שהעם והארץ מאוחדים במיזוג מלא, ואין לאיש זכות לוותר על אף שעל ממנה, כי אין היא שייכת לקבוצה זו או אחרת אלא ל'כנסת ישראל' כולה. המיזוג בין העם לארץ הוא המבטא את הרצון האלוהי בגאולת העם היהודי.⁶⁶ הוא התקיף את דברי יצחק רבין, אז שר הפנים, שלא יהיה לו אכפת שיהודים יבקרו במקומות הקדושים עם אשרת מעבר: 'לכלל ישראל אין שום עניין בלא אכפתיות של מן דהוא – יהיה שר או לא יהיה שר'.⁶⁷

התקפותיו החריפות של הרב על מדיניותה של ממשלת ישראל וההכרה שיש לסכל יוזמות מדיניות אלה הובילו את הרב ותלמידיו לאקטיביזם פוליטי. תנועת גוש אמונים נוסדה כקואליציה של ארגונים, מרביתם מתוך חוגי הציונות הדתית, אך הצטרפו אליה

65. צבי יהודה קוק, 'עם ישראל קום וחייה!', ארץ הצבי, עמ' כה.

66. שוורץ, ארץ הממשות והדמיון, עמ' 101-127.

67. צבי יהודה קוק, 'עם ישראל קום וחייה!' (לעיל הערה 65), עמ' כו.

גם כמה דמויות מהציונות החילונית. בוגרי 'מרכז הרב' היו עד מהרה למובילי התנועה. המוטיבציה שדחפה את בוגרי 'מרכז הרב' מספסלי הישיבה אל האקטיביזם ההתנחלותי היתה רצונם ליצור עובדות בשטח ולסכל כל מהלך מדיני של פשרות ונסיגות. הניע אותם החשש מפני נסיגות, בין שהן טריטוריאליות ובין שהן רוחניות. החשש מפני החזרת שטחים עורר אצלם צורך דחוף באקטיביזם משיחי שיסכל את המהלך המתוכנן. בעת ההיא הלך וגבר בעיניהם חוסר הלגיטימיות של ממשלת ישראל, כפי שכתבי הרב מלמדים. תחת הכותרת 'הממשלה משועבדת אל העם ולא העם משועבד אל הממשלה', הדגיש קוק שעצם הדיבורים על פשרות הם בגדר פטפוטים 'דברים בטלים ומבוטלים, לא יקמו ולא יהיו'. לקסיסינג'ר הוא קרא 'בעל הגויה' משום שזה, יהודי במוצאו, נישא לאישה לא יהודייה.⁶⁸ התנגדותו לדרכה של ממשלת גולדה מאיר לאחר מלחמת יום הכיפורים גם נשענה על היותה ממשלת מיעוט, ללא רוב יהודי בכנסת, ולכן ויתוריה הטריטוריאליים בהסכם הפרדת הכוחות אינם לגיטימיים בעיניו. לשיטתו, לממשלת מיעוט אין לגיטימיות על הרצון הכללי של העם. באיגרות למרכז המפד"ל הדין אם להצטרף לממשלת גולדה מאיר, הוא הפציר במפלגתו שלא להצטרף לממשלה 'הנפשעת'.⁶⁹ בעיניו ממשלה הנסמכת על קולות הגויים אינה יכולה להיחשב עוד למלכות, והיא אף מבזה את כבודו של האל. ממשלה הנסמכת על קולות של לא יהודים אינה יכולה להיחשב ממשלה כלל, והוא השווה אותה למאכלות לא כשרים – 'הכל טרף כמו חזיר'.⁷⁰

לאחר הניסיון הראשון להתנחל בסבסטיה, בהשתתפותו של קוק עצמו שהיה אז אדם קשיש וחולה מאוד, הוא כתב שהממשלה היא בשביל העם, ולא העם בשביל הממשלה, 'וכאשר הממשלה בוגדת בעם ובארץ מולדתו וחיו, אז על אחת כמה וכמה שהעם החי והמרגיש אין לו שום שייכות לממשלה הזאת'.⁷¹ באיגרת שכתב לאחר פינוי סבסטיה הכריז הרב: 'אנחנו מצוים ע"פ התורה ולא ע"פ הממשלה. התורה קודמת לממשלה, התורה היא נצחית, והממשלה הבוגדת הזאת היא עוברת ובטלה'.⁷² גם ההצעה למשאל עם להכרעה על גורל השטחים נחשבה לא לגיטימית בעיניו, שכן משאל עם אין בכוחו לבטל את איסורי התורה. הרטוריקה הוקצנה בהטילו קללה על הזוממים 'לגזול מאיתנו את חלקי ארצנו'.⁷³ צבי יהודה קוק הרבה לצטט את מצוות 'לא תחנם' מספר דברים (ז:ב), שלפי פרשנות התלמוד אין להעניק חניה ללא יהודים בארץ-ישראל (בבלי, עבודה זרה כ ע"א). הרמב"ם פירש את המצווה שלא לתת חניה וישיבה לגויים בארץ אלא למי שהוא בגדר 'גר תושב'

68. הנ"ל, 'הממשלה משועבדת אל העם ולא העם משועבד לממשלה', כ"א אייר תשל"ד, ארץ הצבי, עמ' כז.

69. הנ"ל, ללא כותרת, ד' ניסן תשל"ד, שם, עמ' עב-עג.

70. הנ"ל, 'פרק בהלכות כבוד מלכות ישראל', שם, עמ' עג-עח.

71. הנ"ל, 'דברים ברורים ומבוררים', כ"ט תמוז תשל"ד, שם, עמ' כט.

72. הנ"ל, 'לפרשת ההתנחלות', י"ד מנחם באב תשל"ד, שם, עמ' ל.

73. הנ"ל, 'יהודה ושומרון', ט"ו באב תשל"ד, שם, עמ' לא.

(משנה תורה, הלכות עבודה זרה, י ו). מתוך כך קרא הרב להתעלם ממזימות הממשלה להחזיר את הקרקע לשלטון נוכרי, וקרא להתייצב לכך בגוף ובנפש.⁷⁴

בשנת 1975 שיגר הרב איגרת לרמטכ"ל מוטה גור ובה מסר תקיף, קיצוני ממסריו הקודמים. לדבריו, 'מלא מרחב ארץ חיינו ביהודה ושומרון' חייב להיות בשלטון המדינה. ואם לא יהיה כך, 'תהיה בהחלט מלחמה בתוכנו'. התורה מחייבת מסירות נפש נגד כל כפייה על מצוות כיבוש הארץ והשלטון בה, אם היא באה מצד הגויים ואם מצד הנשואים להם, ושב והשתמש כלפי קיסניג'ר בכינוי 'בעל גויה'. הוא מקווה 'שלא תצטרך להגיע למלחמת עם ישראל בממשלתו הכושלת'.⁷⁵ בהרצאה לתלמידיו הדגיש הרב שאין הוא מעוניין להגיע למצב של מלחמת אחים, אולם האיום הזה תקף.⁷⁶ במכתב לשר הביטחון דאז, שמעון פרס, הוסיף קוק נדבך לעמדתו. לדבריו, הוויתורים הטריטוריאליים עומדים נגד רצונו של העם. הואיל והממשלה היא כשביל העם ולא העם כשביל הממשלה, תבוא ההתקוממות מתוך העם עצמו.⁷⁷ לשיטתו, הליכה נגד רצון העם היא כמו שלטון דיקטטורי לכל דבר.⁷⁸ תפקיד המדינה הוא לקיים מערכת ארגונית ישרה וצודקת, אולם אין לה שום זכות או רשות לוותר על שטחי הארץ.⁷⁹ המדינה שרק שנים מספר לפני כן נחשבה בעיניו לקדושה מוחלטת ועשייתה תוארה כגילום רצון האל בגאולת עמו, זכתה ממנו עתה לתארים של שלטון עריץ הפועל נגד הרצון הכללי של העם ונגד ציווי התורה. יודגש שמינוח זה ננקט בשעת המאבק על הקמת התנחלות סבסטיה, ולפני שגובשו בכלל תוכניות מעשיות להחזרת שטחים ולפינוי התנחלויות. כשהוחלט לפנות את גרעין 'אלון מורה' שהתיישב בחווארה (על-יד שכם), השתתף קוק בניסיון למנוע את הפינוי. משמשו של קוק, הרב יוסף בדיחי, סיפר שהוא פתח את מעילו אל מול החיילים וקרא לעברם פעמים מספר: 'קחו מכונת ירייה ותהרגו אותי', 'כמו שלא תוכלו להכריח אותי לאכול חזיר כך לא תפנו אותי מכאן'.⁸⁰

בה בעת הדגיש הרב קוק שהפעילות האופוזיציונית של התנחלות צריכה להיות פעולה מתוך המדינה, ולא מחוצה לה: 'על אף ועל חמת כל התאכזרותה הזאת עלינו, נגדיל ונאדיר, נרבה ונעצם כל תוקפה של תודעתנו הישראלית הנאמנה, ושל המשך פעלינו מתוכה בכל שלמותה של ארצנו כולה, וד' צבאות עמנו ומשגב לנו, ונעמו כולו על כוננות מעשינו לנצח ישראל ונחלתו'.⁸¹ מדברים אלה אפשר ללמוד שבעת ההיא החל אצל קוק

74. הנ"ל, 'לידע להודיע ולהודיע', ב' הנוכה תשל"ה, שם, עמ' לג-לד.

75. הנ"ל, ללא כותרת, ג' סיון תשל"ה, שם, עמ' לו.

76. הנ"ל, 'מלחמה על יהודה ושומרון', שם, עמ' לו.

77. הנ"ל, ללא כותרת, שם, עמ' לח.

78. הנ"ל, שם, עמ' מ'.

79. הנ"ל, 'המשך בירורי הדברים היסודיים והשרשיים', שם, עמ' מב-מג.

80. חגי סגל, אחים יקרים: קורות 'המחתרת היהודית', ירושלים, 1987, עמ' 29.

81. צבי יהודה קוק, 'לפרשת ההתנחלויות', ארץ הצבי, עמ' ל.

תפיסת הציונות בהגותו של הרב צבי יהודה קוק ושושי 'גוש אמונים'

תהליך התרחקות מהזדהותו המוחלטת והאוטומטית עם מדינת ישראל, אבל זה היה עדיין ראשיתו של תהליך, שעוד לא עבר את הסף של הינתקות מוחלטת מן המדינה, והפעילות האופוזיציונרית, לשיטתו, צריכה לנבוע מתוך הכלל ולא מחוצה לו.

עם נצחונו של בגין בבחירות הכלליות בשנת 1977 חשו תומכי הגוש הקלה רבה בשל תמיכתו הידועה במפעל ההתנחלויות. הגוש אף נערך לסייע לליכוד במערכתו על הנהגת המדינה. לאחר חתימת הסכם השלום עם מצרים דחה הרב את התחייבותו של בגין להביא כל הסכם להצבעת הכנסת ולאישורה. לכאורה, אישור של הסכם ברוב גדול בכנסת מבטא את רצון העם. אלא שקוק הודיע, ש'גם אם רבים או כולם יצביעו לעת עתה ברפיון שכזה (הסכם שלום), הלא ההמשך האלהי הכללי, של השראת-השכינה אשר בתקומת אמת של ישראל וארצו, ירוממנו ויעבינו מעל כל זה'.⁸² הוא שב והגדיר רעיונות אלה 'בגידה', 'דברים בטלים ומבוטלים' ו'חרפת הדורות'. הרב התחייב שמהלך זה לא יתממש, והארץ תתקיים בשלמותה ובתקומתה, ורוח האל תופיע בתוך האומה ותחדש את ימיה כקדם.⁸³ הוא הדגיש שסיני הוא חלק מארץ-ישראל המקראית.⁸⁴

המונח 'שלום' בספרות הרבנית מזוהה בדרך-כלל עם השלמות והצדק המוחלטים, ולכן מוצג לרוב בהקשרים אוטופיים שמעבר להוויה ההיסטורית הראלית. לעתים יש צורך להפעיל כוח כפייה בשם הצדק המוחלט.⁸⁵ לעומת זאת השלום כמובן המודרני מתקשר לרוב לעקרונות של שלילה ערכית של השימוש בכוח, ובראית הפשרה כאמצעי עיקרי ליישוב סכסוכים.⁸⁶ מתוך הבדלי גישות אלו מוצגת עמדתו של קוק בנושא. השלום בהקשרו המסורתי קשור לעידן הגאולה השלמה שבו לא יהיו עוד מלחמות. העידן שבו יזכה העם היהודי לגאולתו יהיה כשבית-המקדש יעמוד על תלו, ארץ-ישראל המקראית תהא ממלכתו. בעידן זה יתקיים השלום המקראי. השלום הפוליטי, הכרוך בחלוקת הארץ ובפשרה טריטוריאלית, עומד אפוא בסתירה לחזון המסורתי. משום כך הגדיר הרב את התהליך המדיני 'שלום שקר', וטען שהחתימה לשלום השקרי רק מרחיקה את מימוש שלום האמת.⁸⁷ מתוך כך, תוכנית האוטונומיה נחשבה בעיניו ל'מרד באל'.⁸⁸

82. הנ"ל, 'אל מקהלות רבבות עמנו בית ישראל', שם, עמ' מט-נ.

83. הנ"ל, 'על האמת ועל ה"שלום"', ראש חודש שבט תשל"ח, ארץ הצבי, עמ' נ. גם ערב תוכנית ההינתקות קבע הרב מרכי אליהו, ממנהיגיה הרוחניים של הציונות הדתית, כי זו לא תתממש, שכן היא עומדת בסתירה לרצון האל. ראו: Inbari, 'Fundamentalism in Crisis' (above note 2), pp. 708-711

84. צבי יהודה קוק, 'שלמי תודה' (ב' מרחשוון תשל"ט), ארץ הצבי, עמ' נט-ס.

85. אביעזר רביצקי, 'דגמים של שלום בהגות היהודית', על דעת המקום: מחקרים בהגות יהודית ובתולדותיה, ירושלים 1991, עמ' 13-33.

86. דוד חזוני, 'אתיכם לחרבות: השלום המקראי האבוד', תכלת, 3 (תשנ"ח), עמ' 78-101.

87. צבי יהודה קוק, 'ושיננתם!', י"א שבט תשל"ח, ארץ הצבי, עמ' נא.

88. הנ"ל, י"ח בתמוז תשל"ח, שם, עמ' נה.

ב־9 במרס 1981, בעיצומה של המערכה נגד החזרת חצי האי סיני למצרים, הלך הרב לעולמו. תלמידיו וחסידיו נותרו חסרי הנהגה ברורה ומבולבלים. מורשתו של הרב הותרה אידאליים שבעת המאבק נגד פינוי סיני נתפסו סותרים – מצד אחד 'גישה ממלכתית', המזהה את העשייה הציונית עם קדושה מלאה, ומצד אחר 'גישה אמונית', התוקפת את העשייה הציונית ומסרבת לקבל את הלגיטימיות של המדינה בקבלה החלטות שאינן תומכות ביישוב השטחים או מביאות לידי חלוקת הארץ בהסכם מדיני. לבסוף בחרו תומכיו בדרך מתונה – חיכוך פסיבי ובלתי־אליים בהתנגדות למסירת ימית לשלטון מצרי.⁸⁹ לא כל תומכי הקו הממלכתי תמכו בגישה הזאת. למשל הרב צבי טאו, מתלמידיו הקרובים ביותר של צבי יהודה קוק, שלל כל עימות עם חיילי צה"ל ואפילו התנגדות פסיבית במהלך הפינוי.⁹⁰

סיכום

תנועת גוש אמונים בהנהגת בוגרי 'מרכז הרב' נוסדה מתוך המשבר של החשש לחלוקת הארץ, מתוך המצב הדיסוננסי, ולפיו מצד אחד, לשיטתם, יש התקדמות משיחית עצומה עם כיבוש שטחי ארץ־ישראל השלמה ב־1967, אך מן הצד האחר הטלת ספק בהמשך השליטה בהם משום הנכונות לפשרות טריטוריאליות לאחר מלחמת יום הכיפורים. תחושות משבר אלה יצרו רדיקליזציה משיחית, והיא שהובילה את הרב ותלמידיו לצאת ממעמד של שחקנים הפועלים בעולם התורני, למעמד של דמויות ציבוריות, מנהיגים רוחניים של תנועת המונים, ששינתה את פניה של החברה הישראלית. הפתרון שמצא הרב למצוקותיו המשיחיות נמצאו בתהליך של רדיקליזציה ופנייה אגרסיבית לפעילות בזירה הציבורית.

נמצאנו למדים כי המשבר המשיחי גרם לרב לנוע מעמדת 'משנה עולם' לעמדת 'יוצר עולם'. התהליך הדיאלקטי שהחל הרב לעבור עם הקמת גוש אמונים יצר מהלך התקפי נגד הממשלה החילונית. הגותו הדיאלקטית של הרב צבי יהודה קוק והסתירות הפנימיות שבתוכה מאתגרות את תלמידיו ותומכיו דרכו עד ימינו אלה. הציפייה המשיחית הדרוכה והמימוש המקוטע והנסוג, ששיאו בהסכם אוסלו ובתוכנית ההינתקות, מציבים להנהגה הרוחנית של המתנחלים דילמות ההולכות ומתעצמות מדי יום ביומו. אתגרים אלה מחייבים תשובות חדשות, והאכזבה מהמדינה החילונית הולכת וגוברת. עד עתה בחר הציבור הציוני הדתי להתנגד לתהליך המדיני בדרך ממלכתית, שאיננה גולשת בדרך־כלל לעימות אלים נרחב. יש הטוענים שהרב קוק עצמו, בקראו למלחמת אחים ולהתנגדות

89. אליעזר דון יחיא, 'פונדמנטליזם דתי ורדיקליזם פוליטי: הישיבות הלאומיות בישראל', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות, ירושלים 1998, עמ' 431-470.

90. סגל, אחים יקרים, עמ' 131-132.

תפיסת הציונות בהגותו של הרב צבי יהודה קוק ושורשי 'גוש אמונים'

בגוף ובנפש, לא התכוון לאלימות של ממש. הרב זלמן ברוך מלמד, מבכירי מורי ההלכה שצמחו בישיבת 'מרכז הרב', טען שדברי צבי יהודה לא כווננו לשפיכות דמים, אלא למרי לא אלים.⁹¹ ואכן גילו המתנחלים בכל הנסיגות משטחים שנכבשו ב-1967 – פינוי ימית, תהליך אוסלו שהוביל להקמת הרשות הפלסטינית ותוכנית ההינתקות – התנגדות אלימה לעתים אך במידה מתונה יחסית שלא גלשה לשפיכות דמים.

אם יימשך התהליך המדיני ובו פינוי מרבית ההתנחלויות ביהודה ושומרון, ייתכנו כמה תגובות. אפשר להניח שהרוב ימשיכו בדרך הממלכית, כפי שנהגו עד עתה. עם זאת יש לצפות שתהליך כזה יגרום אכזבה ותסכול, העלולים להביא לידי פעולות התנגדות אלימות וגם למעשי ייאוש. אם יישאר הדפוס המתון של המחאה ואם יגבר הדפוס הקיצוני – כל דרך תמצא הצדקה בהגותו ובדרכו של צבי יהודה קוק.

91. זלמן ברוך מלמד, 'מלחמתו של רבנו למען שלמות הארץ ושלמות השלטון היהודי בה', ארץ הצבי, עמ' פב-פג.